

„TURYZM” 1995, t. 5, z. 1

Andrzej Matczak

WOJEWÓDZTWA O FUNKCJI TURYSTYCZNEJ A OBSZARY
O SKAŻONYM ŚRODOWISKU GEOGRAFICZNYM W POLSCE

LES VOIVODIES À LA FONCTION TOURISTIQUE ET LES
TERRAINS AU MILIEU GÉOGRAPHIQUE POLLUÉ EN POLOGNE

VOIEVODSHIPS OF THE TOURIST FUNCTION AN THE AREAS
OF A POLLUTED GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT IN POLAND

1. WPROWADZENIE

Trudne warunki życia w wielu obszarach zurbanizowanych Polski, zwłaszcza w aglomeracjach miejsko-przemysłowych, spowodowane są m. in. nadmiernym skażeniem środowiska geograficznego. Powoduje to, że ponad połowa mieszkańców Polski wymaga okresowego wypoczynku na obszarach wolnych od wszelkiego typu skażeń. Jednak obszarów takich w Polsce jest stosunkowo mało. Stąd też w wielu przypadkach doroczny wypoczynek odbywa się również w środowisku mniej lub bardziej skażonym. Nie poprawia on w znaczącym stopniu stanu zdrowia psychofizycznego wczasowiczów, lecz w szczególnie skrajnych przypadkach może nawet przyczynić się do jego pogorszenia. Celem referatu jest przedstawienie makroprzestrzennych relacji (w ujęciu wojewódzkim) zachodzących pomiędzy obszarami skażonymi a turystycznymi w Polsce. Relacje te określają, które z obszarów kraju winny być preferowane w organizacji turystyki i wypoczynku oraz w których należy podjąć działania sanacyjne (re-kultuwacyjne) prowadzące do usunięcia nadmiernego skażenia środowiska geograficznego i przywrócenia im pełni walorów zdrowotnych i turystycznych.

W literaturze przedmiotu problem zagrożenia ekologicznego obszarów turystycznych był najczęściej podejmowany w aspekcie wpływu turystyki jako potencjalnego czynnika degradującego środowisko geograficzne oraz sposobów określania wytrzymałości tegoż środowiska na destrukcyjne oddziaływania turystyki (Warszyńska, Jackowski 1979, Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 1992, Rogalewski 1973 i in.). Natomiast problem zagrożenia obszarów turystycznych skażeniem ich środowiska wywołanym działalnością ogólnogospodarczą człowieka w ujęciu makroskalowym nie znajdował dotychczas szerszego zainteresowania. Jedynie w trakcie sporządzania planów przestrzennego zagospodarowania turystycznego Polski podejmowano szersze badania (diagnozy) zmierzające do określenia wielkości i zasięgu przestrzennego istniejących aktualnie i rysujących się w przyszłości zagrożeń obszarów turystycznych kraju przez skażenie ich środowiska (*Plan kierunkowy ...* 1971, *Plan przestrzennego ...* 1973, *Przestrzenny program ...* 1985, *Przestrzenna polityka ...* 1986). Warto podkreślić, że dopiero ujęcie makroskalowe daje wyobrażenie o rzędzie wielkości i zasięgu przestrzennym degradacji walorów turystycznych w Polsce następujących w wyniku skażenia środowiska geograficznego będącego następstwem prowadzonej działalności gospodarczej. Prowadzi to do fizycznego zmniejszenia i jednocześnie obniżenia jakości przestrzeni z walorami turystycznymi. A. Jagusiewicz (*Przestrzenna polityka ...* 1986) podaje, że tylko w latach siedemdziesiątych „obszary z walorami turystycznymi zmalały o 15%, ilość wód przydatnych turystycznie zmniejszyła się o 20%, a długość szlaków nadających się do uprawiania wędrówek wodnych aż o 40%. Natomiast powiększyły się grunty zdewastowane i zdegradowane o 15% i wzrosła powierzchnia lasów uszkodzonych emisją pyłów i gazów aż o ponad 80%”. Przytoczone dane uzmysławiają skalę zachodzących procesów degradacji przestrzeni z walorami turystycznymi w Polsce i jednocześnie uzasadniają konieczność natychmiastowego podjęcia wielokierunkowych działań, w tym i naukowych, prowadzących do wzmożonej i aktywnej jej ochrony i sanacji.

2. METODA

Stopień skażenia środowiska geograficznego oraz rozwoju funkcji turystycznej województw określono na podstawie 66 zmiennych (po 33 zmienne obrazujące stopień skażenia i rozwoju funkcji turystycznej). Indywidualne wartości każdej ze zmiennych zarejestrowane w poszczególnych województwach odnoszono do wartości średniej obliczonej dla całej Polski. Porównując poszczególne wartości indywidualne każdej zmiennej z ich przeciętną dla kraju wydzielono pięć klas, punktując je od 1 do 5 wg rosnących wartości (tab. I). Następnie sumując uzyskane punkty – zastosowano metodę bonitacji punktowej –

określono sumaryczne wskaźniki obrazujące stopień skażenia środowiska i rozwoju funkcji turystycznej województw (tab. II).

Tabela I

Sposób określenia stopnia skażenia środowiska geograficznego i rozwoju funkcji turystycznej województw według poszczególnych zmiennych

Le moyen de définir le degré de la pollution du milieu géographique et du développement de la fonction touristique des voïvodies selon les variables particulières

Zasada klasyfikacji	Punkty
– poniżej 50% wartości średniej krajowej	1
– poniżej od 10% do 50% wartości średniej krajowej	2
– od poniżej do 10% do powyżej do 10% wartości średniej krajowej	3
– powyżej od 10% do 50% wartości średniej krajowej	4
– powyżej 50% wartości średniej krajowej	5

Tabela II

Sumaryczny wskaźnik stopnia skażenia środowiska geograficznego i rozwoju funkcji turystycznej województw

L'indice sommaire du niveau de la pollution du milieu géographique et du développement de la fonction touristique des voïvodies

Wartość sumarycznego wskaźnika (suma punktów)	Stopień skażenia środowiska geograficznego	Stopień rozwoju funkcji turystycznej
do 66	niski	niski
67 – 99	średni	średni
100 – 132	wysoki	wysoki
133 – 165	bardzo wysoki	bardzo wysoki

Stan skażenia środowiska geograficznego Polski określono na podstawie 33 zmiennych. Presję antropogeniczną na środowisko obrazują dwie zmienne – gęstość zaludnienia na 1 km² i liczba ludności miejskiej. Stan dewastacji i skażenia gruntów określono na podstawie 10 zmiennych, w skład których weszły: wielkość gruntów rolnych i leśnych wyłączona dotychczas z użytkowania rolnego i leśnego w ha, wielkość gruntów zdewastowanych i zdegradowanych ogółem w ha, powierzchnia gruntów zdewastowanych w wyniku dotychczasowej działalności przemysłowej w ha, wielkość dotychczas nagromadzonych odpadów przemysłowych w tonach, wielkość odpadów przemysłowych wytwarzanych w ciągu jednego roku w tonach, wielkość odpadów przemysłowych wytwarzanych i składowanych (nie zutylizowanych) w ciągu jednego roku w to-

nach, wielkość odpadów stałych i płynnych w dm^3 wywiezionych na śmietniska przez zakłady oczyszczania, wielkość powierzchni składowania odpadów przemysłowych nie zutylizowanych w ha, powierzchnia wysypisk komunalnych w ha, zużycie nawozów sztucznych (NPK) i wapniowych w przeliczeniu na 1 ha użytków ornych w kg. Stan skażenia wód powierzchniowych obrazuje osiem zmiennych: pobór wody na potrzeby gospodarki narodowej w hm^3 , wielkość ścieków przemysłowych i komunalnych bezpośrednio odprowadzanych do wód powierzchniowych ogółem w hm^3 , wielkość ścieków przemysłowych i komunalnych bezpośrednio odprowadzanych do cieków powierzchniowych w postaci wód chłodniczych w hm^3 , wielkość ścieków przemysłowych i komunalnych odprowadzanych do wód powierzchniowych wymagających oczyszczenia w hm^3 , wielkość ścieków przemysłowych i komunalnych oczyszczonych w hm^3 , wielkość ścieków przemysłowych i komunalnych nie oczyszczonych w hm^3 , wielkość ścieków przemysłowych nie oczyszczonych w hm^3 , wielkość ścieków komunalnych nie oczyszczonych w hm^3 . Skażenie powietrza określono wykorzystując kolejnych osiem mierników: wielkość emisji zanieczyszczeń pyłowych powietrza ogółem w tonach/rok, emisję zanieczyszczeń powietrza popiołami w tonach/rok, emisję zanieczyszczeń powietrza pozostałymi pyłami w tonach/rok, emisję zanieczyszczeń powietrza metalami ciężkimi pochodzącymi z zakładów o szczególnej uciążliwości w kg/rok, emisję zanieczyszczeń powietrza gazami ogółem w tonach/rok, emisję zanieczyszczeń powietrza dwutlenkiem siarki w tonach/rok, emisję zanieczyszczeń powietrza dwutlenkiem węgla w tonach/rok, emisję zanieczyszczeń powietrza dwutlenkiem azotu w tonach/rok. Stan skażenia środowiska geograficznego jest silnie odczuwany przez ludność i wyraża się m. in. w poziomie zachorowań i zgonów na tzw. choroby cywilizacyjne. Stąd też uwzględniono pięć zmiennych obrazujących bezpośrednie zagrożenie życia ludzkiego: liczbę zachorowań na zatrucia pokarmowe na 100 tys. ludności, liczbę zachorowań na wirusowe zapalenie wątroby na 100 tys. ludności, liczbę zatruc związkami chemicznymi na 100 tys. ludności, liczbę zgonów na nowotwory złośliwe na 100 tys. ludności, liczbę zgonów na choroby układu krążenia na 100 tys. ludności.

Stopień rozwoju funkcji turystycznej w poszczególnych województwach określono na podstawie również 33 zmiennych obrazujących walory turystyczne oraz zagospodarowanie i ruch turystyczny. Walory turystyczne reprezentuje siedemnaście zmiennych: liczba miejscowości wypoczynkowych I i II kategorii, liczba miejscowości krajoznawczych I i II kategorii, liczba obiektów krajoznawczych I i II kategorii ogółem, liczba przyrodniczych obiektów krajoznawczych I i II kategorii, liczba kulturowych obiektów krajoznawczych I i II kategorii, liczba miejscowości z walorami antropogenicznymi, liczba miejscowości ze źródłami wód leczniczych, procentowy udział w powierzchni województw obszarów o walorach wypoczynkowych, procentowy udział w powierzchni województw obszarów o walorach krajoznawczych, procentowy udział lasów w powierzchni

województw, powierzchnia lasów uzdrowiskowo-klimatycznych w ha, powierzchnia lasów dla masowego wypoczynku ludności w ha, powierzchnia parków narodowych w ha, powierzchnia parków krajobrazowych w ha, powierzchnia rezerwatów w przyrody w ha, powierzchnia obszarów chronionego krajobrazu w ha, liczba pomników przyrody ogółem. Stan zagospodarowania turystycznego województw obrazuje osiem zmiennych: liczba miejsc noclegowych w obiektach turystycznych i czasowo-wypoczynkowych ogółem, liczba miejsc noclegowych w obiektach turystycznych ogółem, liczba miejsc noclegowych w obiektach czasowo-wypoczynkowych ogółem, liczba miejsc noclegowych na kempingach i polach biwakowych, liczba miejsc noclegowych w kwaterach prywatnych, liczba miejsc w zakładach gastronomicznych, liczba punktów sprzedaży detalicznej, drogi publiczne na 100 km² powierzchni w km. Wielkość ruchu turystycznego obrazuje kolejnych osiem zmiennych: liczba osób korzystających z obiektów turystycznych i czasowo-wypoczynkowych ogółem, liczba osób korzystających z obiektów turystycznych ogółem, liczba osób korzystających z obiektów czasowo-wypoczynkowych ogółem, liczba osób korzystających z kempingów i pól biwakowych, liczba osób korzystających z kwater prywatnych, liczba cudzoziemców korzystających z obiektów turystycznych i czasowo-wypoczynkowych, liczba cudzoziemców korzystających z obiektów turystycznych, liczba cudzoziemców korzystających z obiektów czasowo-wypoczynkowych.

Materiały źródłowe pochodzą z oficjalnych publikacji GUS-u za lata 1987–1992, tylko w przypadku siedmiu zmiennych obrazujących walory turystyczne dane zaczerpnięto z podręcznika T. L i j e w s k i e g o, B. M i k u ł o w s k i e g o i J. W y r z y k o w s k i e g o (1992), z *Planu przestrzennego ...* (1973) i *Przestrzennej polityki ...* (1986). W celu uniknięcia przypadkowych wahań w poziomie wartości zmiennych, wszędzie tam, gdzie było to uzasadnione merytorycznie, posłużono się wartościami średniorocznymi z okresu 1986–1991, w pozostałych przypadkach wykorzystano dane za 1991 r.

3. WYNIKI

W Polsce województwa o silnym i bardzo silnym skażeniu środowiska geograficznego zajmowały 17,1% obszaru kraju, który na stałe zamieszkiwało 30,9% ludności. Średni stopień skażenia środowiska występował w dalszych trzynastu województwach zajmujących 24,2% powierzchni Polski i zamieszkały przez 30,5% jej ludności. Pozostałe 58,7% powierzchni kraju zamieszkałe przez 38,6% ludności miało niski stopień skażenia środowiska geograficznego (tab. III).

T a b e l a III

Powierzchnia i ludność zamieszkująca województwa o różnym stopniu skażenia środowiska geograficznego i rozwoju funkcji turystycznej

La superficie et la population habitant les voïvodies au degré différent de la pollution du milieu géographique et du développement de la fonction touristique

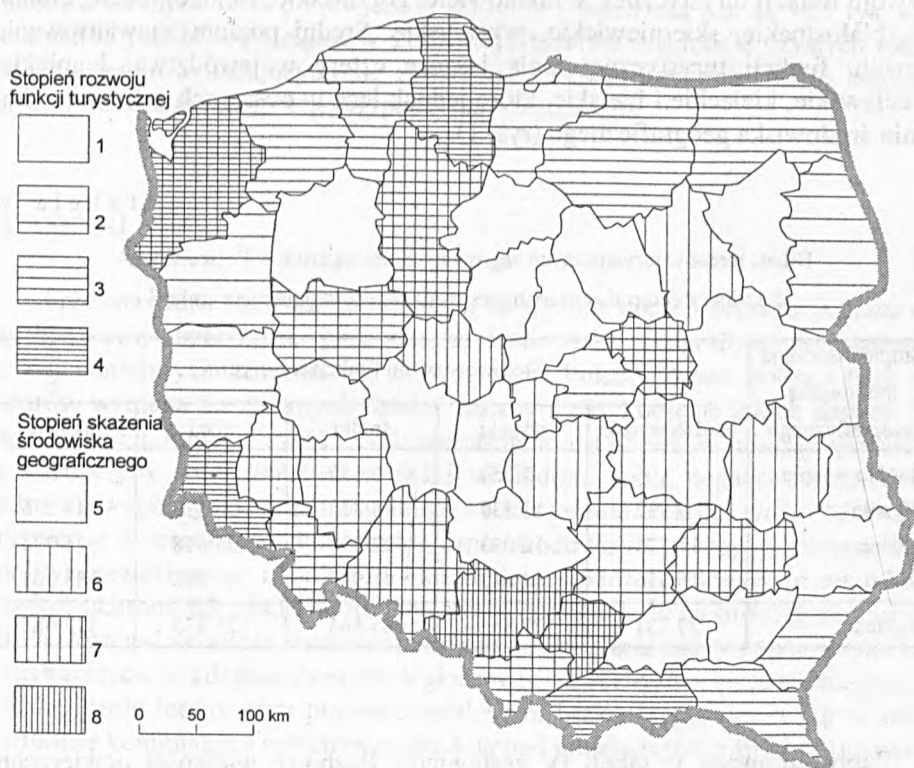
Stopień skażenia środowiska i rozwoju funkcji turystycznej	Obszary o skażonym środowisku geograficznym		Obszary o funkcji turystycznej	
	powierzchnia w km ²	mieszkańcy w tys. osób	powierzchnia w km ²	mieszkańcy w tys. osób
Bardzo silny	9 904	5 241,1	27 331	3 636,7
Silny	44 076	6 605,1	77 856	10 413,8
Średni	75 704	11 671,8	85 665	12 077,6
Niski	183 001	14 791,2	121 833	12 181,1
Ogółem	312 685	38 309,2	312 685	38 309,2

Bardzo silnie i silnie rozwiniętą funkcję turystyczną miało 15 województw zajmujących 33,6% powierzchni Polski i zamieszkałe przez 36,7% jej ludności. Średnio rozwiniętą funkcję turystyczną posiadało dalszych 10 województw obejmujących 27,4% obszaru kraju i 31,5% ludności. Natomiast województwa o słabo rozwiniętej funkcji turystycznej zajmowały 39% powierzchni Polski i zamieszkiwało je 31,8% ludności.

Najsilniej skażone środowisko geograficzne występowało w regionie śląsko-krakowskim. Województwa katowickie i krakowskie osiągnęły maksymalną wartość sumaryczną wskaźnika (liczba punktów wynosiła odpowiednio: 146 i 137). W przypadku województwa katowickiego aż 26 zmiennych obrazujących skażenie środowiska było o ponad 50% wyższe od średnich krajowych. W województwie krakowskim takich zmiennych było 21. Wysoki stopień skażenia występował w sąsiednim województwie opolskim, a średni w bielskim. Cały region Dolnego Śląska charakteryzował się przeciętnym skażeniem środowiska w skali Polski. Natomiast wysoki poziom skażenia środowiska geograficznego występował w województwach związanych z wydobywaniem węgla brunatnego i przetwórstwa boksytów na bazie produkowanej energii (konińskie), siarki (tarnobrzeskie), soli i przemysłu sodowego (bydgoskie) oraz w silnie uprzemysłowionym i zurbanizowanym województwie szczecińskim i stołecznym warszawskim. Średnim poziomem skażenia środowiska geograficznego legitymowało się dalszych osiem województw: gdańskie, ostrołęckie, poznańskie, łódzkie, piotrkowskie, radomskie, kieleckie i lubelskie (rys. 1).

Pozostałe 27 województw posiadało niski poziom skażenia środowiska geograficznego, znacznie poniżej średniej krajowej. Były to województwa obejmujące Wybrzeże Środkowe (koszalińskie, słupskie), południowe i północno-za-

chodnie fragmenty Pojezierza Pomorskiego i Wielkopolskiego (pilskie, gorzowskie), Nizinę Wielkopolską (zielonogórskie, leszczyńskie, kaliskie, sieradzkie), fragmenty Wyżyny Małopolskiej (częstochowskie), Żuławy Wiślane (elbląskie), Pojezierze Mazurskie (olsztyńskie, suwalskie), Wschodnie Kujawy i Północne Mazowsze (toruńskie, włocławskie, płockie, ciechanowskie, łomżyńskie, białostockie, siedleckie), Podlasie i Polesie (bialskopodlaskie, chełmskie), Roztocze (zamojskie), Podkarpacie (tarnowskie, rzeszowskie, przemyskie) i Karpaty Wschodnie (nowosądeckie, krośnieńskie). Wymieniona ostatnio grupa 27 województw jest szczególnie predestynowana do organizowania na ich terenie długookresowego wypoczynku pobytowego, chociaż nie we wszystkich z nich występują wysokiej rangi walory i zagospodarowanie turystyczne.

Rys. 1. Obszary turystyczne zagrożone ekologicznie w Polsce (stan z lat 1986–1991)

Stopień rozwoju funkcji turystycznej: 1) niski, 2) średni, 3) wysoki, 4) bardzo wysoki

Stopień skażenia środowiska geograficznego: 5) niski, 6) średni, 7) wysoki, 8) bardzo wysoki

Dessin 1. Les terrains touristiques menacés écologiquement (état dans les années 1986–1991)

Degré du développement de la fonction touristique: 1) bas, 2) moyen, 3) élevé, 4) très élevé

Degré de la pollution du milieu géographique: 5) bas, 6) moyen, 7) élevé, 8) très élevé

Najsilniej rozwiniętą funkcję turystyczną w Polsce mają cztery województwa. Wśród nich tylko województwo nowosądeckie leży w regionie o niskim poziomie skażenia środowiska. Pozostałe trzy województwa: gdańskie, jeleniogórskie, a zwłaszcza szczecińskie znajdowały się w obszarze o średnio i silnie skażonym środowisku, co w dużym stopniu ogranicza komfort i efektywność długookresowych pobytów wypoczynkowych (rys. 1). Podobnie, złe warunki ekologiczne występują w atrakcyjnym i dobrze zagospodarowanym turystycznie województwie wałbrzyskim, poznańskim, a zwłaszcza warszawskim. Natomiast w szczególnie dogodnych warunkach ekologicznych znajduje się pięć województw o silnie rozwiniętej funkcji turystycznej. Są to województwa: koszalińskie, słupskie, olsztyńskie, suwalskie i krośnieńskie. W dobrych też warunkach ekologicznych znajduje się sześć województw o średnio zaawansowanym rozwoju funkcji turystycznej, a mianowicie: gorzowskie, zielonogórskie, elbląskie, białostockie, skierniewickie, przemyskie. Średni poziom zaawansowania rozwoju funkcji turystycznej mają jeszcze cztery województwa: legnickie, wrocławskie, kieleckie i bielskie, które jednak leżą w obszarach o średnim skażeniu środowiska geograficznego (rys. 1).

Tabela IV

Bilans terenów turystycznych zagrożonych ekologicznie w Polsce w km²

Le bilan des terrains touristiques menacés écologiquement en km²

Stopień skażenia środowiska geograficznego	Stopień rozwoju funkcji turystycznej				
	bardzo wysoki	wysoki	średni	niski	ogółem
Bardzo wysoki	-	3 254	6 650	-	9 904
Wysoki	9 982	14 137	14 818	5 139	44 076
Średni	11 773	16 023	22 290	25 618	75 704
Niski	5 576	44 442	41 907	91 076	183 001
Ogółem	27 331	77 856	85 665	121 833	312 685

Zaprezentowane w tabeli IV zestawienie liczbowe wielkości powierzchni zajmowanej przez województwa o dobrze rozwiniętej funkcji turystycznej i jednocześnie o wysokim stopniu skażenia środowiska geograficznego wskazuje na powierzchniowo dużą skalę degradacji najcenniejszych w Polsce obszarów turystycznych. Z blisko 105,2 tys. km² terenów o silnie i bardzo silnie rozwiniętej funkcji turystycznej aż 27,4 tys. km² ma silnie skażone środowisko, a dalsze 27,8 tys. km² legitymuje się średnim poziomem jego skażenia. Na tym obszarze długookresowy wypoczynek jest mało efektywny, a przy szczególnie dużym

osłabieniu fizycznym organizmu dłuższy pobyt jest wręcz szkodliwy dla zdrowia. Tylko pozostałe 50 tys. km² najcenniejszych dziś obszarów turystycznych Polski ma niski poziom skażenia środowiska i umożliwia w pełni efektywny i zdrowy wypoczynek (Pojezierza, Wschodnie Karpaty). Podobnie przedstawia się sytuacja z obszarami o średnim poziomie w skali Polski rozwoju funkcji turystycznej. Z 85,7 tys. km² tych terenów tylko połowa (41,9 tys. km²) ma niski stopień skażenia środowiska. Tutaj możliwe są dalsze inwestycje turystyczne i większe oparcie ich rozwoju społeczno-ekonomicznego na wykorzystaniu wypoczynkowym wolnego od skażeń środowiska geograficznego, np. cała zachodnia część Pojezierza i Niziny Wielkopolskiej. Natomiast dużo korzystniej przedstawia się sytuacja w przypadku województw o niskim stopniu rozwoju funkcji turystycznej. zajmują one 121,8 tys. km² obszaru Polski. W tej grupie terenów wolnych bądź o niewielkim skażeniu środowiska jest aż 91,1 tys. km². Aktualnie jest to największa w skali kraju rezerwa względnie czystych ekologicznie terenów nadających się zwłaszcza do rozproszonych i mało agresywnych form długookresowego wypoczynku rodzinnego.

4. WNIOSKI

Przedstawione rozważania wskazują na wysoki stopień degradacji przez dotychczasową działalność gospodarczą środowiska geograficznego obszarów o najcenniejszych zasobach turystycznych w Polsce. Ponad połowa tych obszarów wymaga kosztownych działań sanacyjnych. Podjęcie takich działań jest sprawą pilną, bowiem część z tych obszarów może popaść w ruinę gospodarczą, z chwilą gdy społeczeństwo w pełni uświadomi sobie negatywne skutki dla zdrowia wypoczynku organizowanego na ich terenie. Z kolei województwa turystyczne o jeszcze czystym ekologicznie środowisku wymagają przemyślanej polityki przestrzennej i społeczno-ekonomicznej, której nadrzędnym celem winna być ochrona ich zasobów turystycznych. Tereny te w najbliższej przyszłości będą szczególnie silnie narażone na dewastację. Narastający napór turystów – uciekających ze zdegradowanych regionów turystycznych – na te czyste jeszcze ekologicznie tereny przy prawie kompletnym braku wyposażenia ich w infrastrukturę komunalną i sanitarną może dokonać nieodwracalne zniszczenia nawet w ciągu jednego dziesięciolecia (zwłaszcza w strefie Pojezierzy). Aktualnie w Polsce relatywnie czyste ekologicznie enklawy lecz o ubogich zasobach turystycznych skupiają się w południowej części Niziny Wielkopolskiej, na północnym Mazowszu, Podlasiu i Polesiu oraz Roztoczu i wschodnim Podkarpaciu. Są to potencjalne obszary rozwoju rozproszonych i mało agresywnych form turystyki (np. agroturystyka). W tych obszarach turystyka może równocześnie spełniać rolę czynnika aktywizującego ich rozwój gospodarczy.

PIŚMIENNICTWO

- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 1992, *Geografia turystyki Polski*, PWN, Warszawa.
- Obszary ekologicznego zagrożenia w Polsce*, 1984, GUS, Warszawa.
- Plan kierunkowy zagospodarowania turystycznego Polski*, 1971, ZZT GKKFiT, Wrocław.
- Plan przestrzennego zagospodarowania turystycznego Polski do 1990 r.*, 1973, Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, IT, Warszawa.
- Przestrzenna polityka turystyczna 1986–1995*, 1986, opracował A. Jagusiewicz, IT, Warszawa.
- Przestrzenny program zagospodarowania turystycznego Polski do 1995 r.*, 1985, IT, Warszawa.
- Rogalewski O., 1973, *Turystyka a ochrona przyrodniczego środowiska człowieka*, [w:] *Ochrona przyrodniczego środowiska człowieka*, 1973, Warszawa.
- Warszyńska J., Jackowski A., 1979, *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa.

Dr hab. Andrzej Matczak
Katedra Geografii Miast i Turyzmu
Uniwersytet Łódzki
al. Kościuszki 21
90-418 Łódź

Wpłynęło:
12 grudnia 1994 r.